SINTAKTIK BIRLIKLAR TIZIMIDA SO‘Z BIRIKMASI VA GAPNING O‘ZARO MUNOSABATI

Abdurahmonova Mubina
Andijon davlat chet tillari intituti Filologiya va tillarni o’qitish arab tili 102-guruh talabasi
Ilmiy maslahatchi: **Yuldasheva Sadoqatxon**
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24217464

Annotatsiya
Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligining muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan sintaksis, sintaktik birliklar tizimi, so‘z birikmasi va gapning o‘zaro munosabati keng yoritiladi. So‘z birikmasi va gapning grammatik xususiyatlari, ularning shakllanish qonuniyatlari, tuzilishi, ma’no va vazifa jihatidan o‘xshash hamda farqli tomonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, sintaktik birliklarning nutq jarayonidagi ahamiyati, ularning o‘zaro bog‘liqligi va tilning kommunikativ imkoniyatlarini yuzaga chiqarishdagi o‘rni haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: sintaksis, sintaktik birlik, so‘z birikmasi, gap, grammatik munosabat, hokim so‘z, tobe so‘z, predikativlik, kommunikativ vazifa, nutq, tilshunoslik.

Kirish

Til insoniyatning eng muhim aloqa vositasi bo‘lib, kishilar o‘rtasidagi fikr almashish, his-tuyg‘ularni ifodalash va bilimlarni avloddan avlodga yetkazishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Tilning mukammal tizim sifatida shakllanishida uning grammatik qurilishi alohida o‘rin tutadi. Grammatik qurilishning muhim tarkibiy qismlaridan biri esa sintaksis hisoblanadi.

Sintaksis tilshunoslikning so‘zlarning o‘zaro birikishi, so‘z birikmalari va gaplarning tuzilishi, ularning grammatik hamda mazmuniy munosabatlarini o‘rganuvchi bo‘limidir. Sintaksis orqali so‘zlar alohida birlik sifatida emas, balki bir-biri bilan bog‘langan holda fikr ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Sintaktik birliklar tizimida so‘z birikmasi va gap eng muhim birliklardan hisoblanadi. Ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, o‘zining grammatik tuzilishi, mazmuni va nutqdagi vazifasi bilan farqlanadi. So‘z birikmasi narsa, belgi, harakat va boshqa tushunchalarni aniqlashtirishga xizmat qilsa, gap tugallangan fikrni ifodalash vositasi hisoblanadi.

1. Sintaksis va sintaktik birliklar haqida umumiy tushuncha

Sintaksis yunoncha so‘zdan olingan bo‘lib, biriktirish, tuzish ma'nolarini anglatadi. U tilshunoslikning grammatik tizimida muhim o‘rin egallaydi. Sintaksisning asosiy vazifasi so‘zlarning o‘zaro bog‘lanish qonuniyatlarini, so‘z birikmalari va gaplarning hosil bo‘lish usullarini o‘rganishdan iborat.

Tilning sintaktik sathida bir nechta asosiy birliklar mavjud. Bular so‘z, so‘z birikmasi, gap va matndir. Ushbu birliklar o‘zaro uzviy aloqada bo‘lib, nutqning shakllanishiga xizmat qiladi.

Sintaktik birliklar orasida so‘z birikmasi va gap alohida ahamiyatga ega. Chunki ular so‘zlarning grammatik munosabatga kirishishi natijasida yuzaga keladi. So‘z birikmasi gap tarkibida ma'lum bir sintaktik vazifani bajaradi, gap esa o‘z navbatida matnning asosiy tarkibiy qismini tashkil etadi.

Sintaktik birliklarning o‘zaro bog‘liqligi tilning yaxlit tizim ekanligini ko‘rsatadi. Har bir birlik o‘ziga xos grammatik xususiyatga ega bo‘lib, boshqa birliklar bilan munosabatga kirishish orqali nutqiy mazmunni shakllantiradi.

2. So‘z birikmasi va uning grammatik xususiyatlari

So‘z birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zning grammatik va mazmun jihatidan o‘zaro bog‘lanishidan hosil bo‘ladigan sintaktik birlikdir. So‘z birikmasida bir so‘z hokim, ikkinchi so‘z esa tobe vazifasida keladi.

Masalan:
- Chiroyli gul.
- Katta bino.
- Kitob o‘qimoq.
- Maktabga bormoq.
- Qiziqarli hikoya.

Ushbu misollarda bir so‘z ikkinchi so‘zning ma'nosini to‘ldiradi yoki aniqlashtiradi. Masalan, “chiroyli gul” birikmasida “gul” hokim so‘z, “chiroyli” esa tobe so‘z hisoblanadi.

So‘z birikmasining asosiy belgilaridan biri uning tarkibidagi so‘zlarning grammatik jihatdan bog‘langanligidir. Bunda so‘zlar o‘zaro ma'no munosabatiga kirishadi va ma'lum bir tushunchani aniqroq ifodalashga xizmat qiladi.

So‘z birikmasi mustaqil tugallangan fikrni bildirmaydi. U faqat gap tarkibida yoki nutqiy vaziyatda muayyan mazmunni ifodalash uchun xizmat qiladi.

3. So‘z birikmasining turlari

Тақдимот рефератларим

O‘zbek tilida so‘z birikmalari hokim so‘zning qaysi so‘z turkumiga mansubligiga qarab bir necha turga bo‘linadi.

Otli so‘z birikmasi.

Bunday birikmalarda hokim so‘z ot bilan ifodalanadi.

Misollar:
- Katta uy.
- Mening kitobim.
- Bahorgi gullar.
- Chiroyli tabiat.

Fe'lli so‘z birikmasi.

Bunday birikmalarda hokim so‘z fe'l bilan ifodalanadi.

Misollar:
- Kitob o‘qimoq.
- Tez yugurmoq.
- Maktabga bormoq.
- Do‘stiga yordam bermoq.

So‘z birikmalari tuzilishiga ko‘ra sodda va murakkab shakllarda ham uchraydi. Sodda so‘z birikmasi ikki mustaqil so‘zdan tashkil topadi. Murakkab so‘z birikmasida esa tobe yoki hokim qism kengaygan holda kelishi mumkin.

4. Gap va uning sintaktik mohiyati

Gap tilning eng muhim sintaktik birliklaridan biri bo‘lib, tugallangan fikrni ifodalashga xizmat qiladi. Gap orqali inson o‘z fikri, munosabati, istagi, buyrug‘i, savoli va his-tuyg‘ular

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.